

Dialog og intersubjektivitet i gestaltterapi¹

Om dialogens bakgrunn i det jødiske og dens betydning innenfor flere metoder

Av Hermann Wegscheider

«Måtte mitt lys være i din hånd og ditt lys i min hånd.»
(Midrash Shemot Rabbah, 36:3)

«Jeg tror at det først var da jeg leste Bubers skrifter om jødedommen, at jeg virkelig forsto hva gestaltterapi er», skriver Heik Portele, som har stått i spissen for å avdekke gestaltterapiens filosofiske, religiøse og humanistiske bakgrunn i den tyskspråklige verden, i artikkelen «Martin Buber für Gestalttherapeuten» (Portele, 2003, s. 11). Denne setningen vekket interessen min og ble begynnelsen på en oppdagelsesreise som har ført meg stadig lenger inn i fortiden. Buen spenner fra dialogens jødiske røtter (som begynner med den antikke religionsfilosofen rabbi Hillel den eldre, født rundt år 30 f.Kr.) til Bubers og Levinas' innflytelse på dagens gestaltterapi og mange andre metoder som psykoanalyse, logoterapi og individualpsykologi. Den relasjonelle vendingen har ført den intersubjektive psykoanalysen og den dialogbaserte gestaltterapien nærmere hverandre. Likevel: Hvor finnes det forskjeller, og hvordan ser likhetene ut? Kan gestaltterapi,

¹ Denne artikkelen ble først publisert i Hartmann-Kotte, L. (Red.). *Gestalttherapie - Faszination und Wirksamkeit: Eine Bestandsaufnahme*. Psychosozial-Verlag i august 2014. Den ble senere utvidet til en egen bok, *Dialog und Intersubjektivität in der Gestalttherapie*, som kom ut på EHP-Verlag Andreas Kohlhage i 2020. (Redaksjonens anm.)

som er basert på dialog og relasjon, skilles fra andre metoders tilnærminger til intersubjektivitet? I det følgende vil jeg presentere den felles bakgrunnen og også det helbredende potensialet i det dialogiske, som allerede viste seg i det jødiske, hasidiske miljøet.

«Måtte mitt lys være i din hånd, og ditt lys i min hånd» – slik lyder teksten i midrash² som jeg innledet artikkelen min med. Den gjorde også inntrykk på meg fordi den med få ord formidler det vesentlige ved en relasjon: Hvis ditt lys skinner på min vei, så vil mitt lys lyse opp din vei. Buber konkretiserer denne gjensidige veivisningen på en kortfattet måte med setningen: «Mennesket blir gjennom Du til Jeg» (Buber, 2006, s. 32).

Denne artikkelen handler om det virkelige ved møtet, om å bli jeg gjennom et du og om å være til stede som menneske. Overført til den terapeutiske relasjonen betyr dette: Hvordan vil jeg, kan jeg, bør jeg som terapeut være til stede i denne spesielle formen for terapeutisk relasjon? Med Bubers ord: Hvordan kan jeg ha en ekte samtale eller en ekte dialog?

1. Den jødiske bakgrunnen for dialogbasert psykoterapi

I artikkelen «Martin Buber for gestaltterapeuter» viser Heik Portele at gestaltterapien bygger på jødisk, så vel som på bubersk tenkning – til tross for at ingen av gestaltterapiens grunnleggere, Fritz Perls, Laura Perls eller Paul Goodman var praktiserende jøder (jf. Portele, 2003).

Som sekulære jøder var de likevel direkte knyttet til den jødiske tradisjonen, som særlig er kjent for å legge vekt på betydningen av ord og tekster (se Oz/Oz-Salzberger, 2013). Jødene regnes derfor som bokens folk, og psykoterapi ble av Josef Breuer og Sigmund Freud beskrevet som «samtalekur», en behandling gjennom dialog.

For å gi et eksempel fra den jødiske tradisjonen vil jeg nevne den antikke religionsfilosofen rabbi Hillel den eldre (år 30 f.Kr.–9 e.Kr). Han sa: «Hvis jeg ikke er for meg selv, hvem er da for meg? Men så lenge jeg bare er for meg selv, hva er jeg da? Og: Hvis ikke nå, når da?» Denne setningen av Hillel finner vi i den babylonske *Talmud*, i Abothtraktaten/Fedrenes ord, 1:14 (Mayer, 1965, s. 326).³

Viktor E. Frankl, Erich Fromm og Leon Wurmser bruker dette sitatet når de understreker det egenartede ved hvert enkelt menneske, det enestående i tilværelsen, og når de peker på at meningen med livet er å være til stede ikke bare for seg selv, men også for andre mennesker og verden rundt oss.

² Midrash: en billedlig eller symbolsk kommentar, eller en fortellende tolkning av et bibelsted. (Forfatterens anm.)

³ Alle oversettelser av sitater er gjort av oversetteren basert på den tyske originalteksten og dens tyske oversettelser av sitater på andre språk (som engelsk). (Red. anm.)

Fra et gestaltterapeutisk perspektiv henviser rabbi Hillel til nå'et, til her og nå. Mennesket blir direkte tiltalt, og hvis mennesket er i stand til det, så kan det svare på det. I den andre delen av sitatet blir mennesket oppfordret til ta ansvar.

For Fritz Perls er det evnen til å svare som står i forgrunnen. I stedet for det engelske ordet responsibility bruker han ordet response-ability. «Men ansvar kan også forstås som tilsvar: evnen til å svare, til å ha tanker, reaksjoner og følelser i en bestemt situasjon» (F. Perls, 1979, s. 72). Den jødiske gestaltterapeuten Nurith Levi kaller «Gestaltbønnen» (se nedenfor), for en parafraze av den gamle Hillels ord (Levi, 2006, s. 28). Det å bli direkte tiltalt og svare er karakteristisk for jødedommen – og det er også et sentralt trekk ved dialog. I gestaltterapi blir svaret, denne umiddelbare reaksjonen, støttet og krevd. Denne prosessen kan bli beskrevet som en dialog.

Påvirkninger som dialogisk psykoterapi kan ha fått med bakgrunn i jødedommen, kan oppsummeres i følgende punkter:

- vektleggingen av det personlige eller den personlige opplevelsen
- den sentrale betydningen av den nåværende opplevelsen
- «oversettelsen» av en persons sjelelige (indre) liv til hverdagslivet (for eksempel gjennom drømmetydning)
- avvisningen av det totalitære og tendensen til å stille spørsmål ved det kategoriske, det å føre noe tilbake til én årsak, det tilsynelatende entydige

Religionsfilosofen Emmanuel Levinas' kommentar til Martin Buber peker på ordets dynamiske, dialogbaserte kraft:

Bubers grunnleggende tese er egentlig: I begynnelsen var relasjonen. Denne relasjonen finner konkret sted i språket, som rekker helt til guddommelighetens grenser. Dialogen er ikke her en metafor. [...] Ordet er rett og slett det som er mellom. Dialogen fungerer ikke som en syntese av forholdet, men er selve utfoldelsen av det. (Levinas, 1983, s. 323)

2. Den østjødiske hasidismen som en tidlig form for det dialogbaserte møtet

En viktig kilde til Bubers forståelse av dialog var den østjødiske hasidismen.

Følgende kommentar til skapelsesberetningen er tilskrevet grunnleggeren av hasidismen, rabbi Israel Ben Eliezer, også kjent som Baal Shem Tov (Mesteren med det gode navn), og den viser den dialogiske forankringen til denne jødiske mystiske bevegelsen som oppstod i Øst-Europa på 1700-tallet og raskt fikk stor utbredelse:

Og Herren sa: «La oss gjøre mennesker» (1. Mosebok 1,26) – Hvem talte Gud til da han sa: «La oss gjøre mennesker»? Han snakket, forklarte rabbi Israel, Baal Sem Tow, allerede med mennesket selv: «Kom, du og jeg sammen, la oss skape mennesket! For hvis du ikke vil hjelpe meg, kan jeg heller ikke noen gang gjøre deg til et virkelig menneske». (Avidor Hacoen, 1984, s. 29)

I sin søken etter ekte dialog tok Buber utgangspunkt i sine egne livserfaringer. Han ble forlatt av sin mor da han var fire år gammel, og så henne først igjen som 23-åring. Buber kalte senere denne hendelsen for en forbigåelse, det motsatte av et møte. En annen hendelse skjedde da den voksne Buber fikk besøk av en ung mann kort tid før første verdenskrig. Buber var fortsatt henført og i liten grad til stede på grunn av en mystisk-religiøs opplevelse som han hadde hatt denne dagen. Derfor var han ikke i stand til å gi den unge mannen det svaret han hadde håpet på. Først senere, da det allerede var for sent – da den unge mannen hadde vervet seg og dødd ved en av frontene i første verdenskrig – innså han mistaket sitt: «Hva forventer vi når vi fortviler, og når vi likevel går til et menneske? Sannsynligvis et nærvær som forteller oss at meningen likevel eksisterer» (Buber, 2006, s. 158). Denne situasjonen kan også oppstå i en terapisaftale, og det eneste som kan redde oss som terapeuter, er nærvær, den formen for fornemmelse som Buber betegnet som å bli var⁴. Buber skriver at han var vennlig mot den unge mannen, men at han avsto fra å «gjette seg til de spørsmålene han ikke stilte» (Buber, 2006, s. 158). Etter denne hendelsen forandret Buber livet sitt, han kalte det omvendelse.

Buber oppdaget grunnlaget for dialogiske møter i de hasidiske fortellingene. De fleste av disse fortellingene handler om populære og kloke rabbinere eller zadiker («de rettferdige», av hebraisk zedeck: «rettferdighet»). Hasidene («de fromme») er tilhengere av zadiken og besøker ham. De henvender seg til ham for å få råd, hjelp og trøst. Slik jeg ser det, er dette forløpere til psykoterapi. Bubers bok *Der Weg des Menschen nach der chassidischen Lehre* (2003) gjør det mulig for oss å gå på sporet av denne utviklingen.

Et eksempel kan illustrere de kloke rabbinernes arbeid: En hasid kom til sin lærer, zadik Yaakob Yitzchak av Lublin, og spurte ham: «Kan du vise meg vei, en alminnelig måte jeg kan tjene Gud på?» Zadiken svarte:

Det går ikke an å fortelle menneskene hvilken vei de skal gå. For det finnes én vei der du tjener Gud gjennom lærdom og én vei gjennom bønn og én vei gjennom å faste og én gjennom å spise. Hver enkelt må se hvilken vei hjertet hans trekker ham, og da må han velge den med all sin kraft. (Buber, 2003, s. 15)

⁴ Buber bruker her ordet «innewerden». Tradisjonelt ville dette bli oversatt til å bli oppmerksom på, eller bevisst på noe. I en psykoterapeutisk sammenheng virker det riktiger å bruke ordet «var». (Overs. anm).

Denne holdningen samsvarer også med en ofte sitert passasje fra de hasidiske fortellingene. Kort tid før sin død sa rabbi Sussja: «I den kommende verden vil jeg ikke bli spurt: «Hvorfor var du ikke Moses?» De vil spørre meg: «Hvorfor var du ikke Sussja?»» (Buber 1949, s. 394).

Veien som zadikene viser, er altså høyst individuell og personlig. Det finnes ingen generelle anbefalinger. Zadiken respekterer de personlige grensene til den han har foran seg. Denne holdningen kan overføres til psykoterapi. Selverkjennelse og egne beslutninger støttes, og ansvaret for eget liv forblir hos klienten. I forbindelse med forholdet mellom zadiken og hasiden formulerer Buber dette på følgende måte:

Men han lar aldri hasidens sjel tre i stedet for sin egen på en slik måte at den avstår fra sin selvstendige konsentrasjon og spenning [...]. Mennesket kan bare stille opp for mennesket inntil terskelen til sitt innerste vesen. (Buber, 1949, s. 22)

Buber kommenterer denne tematikken med et ordtak fra Bal Shem Tov:

I ethvert menneske finnes det noe dyrebart som ikke finnes i noen andre. Men hva som er «dyrebart» i en person, kan bare oppdages hvis han virkelig griper fatt i sin sterkeste følelse, sitt sentrale ønske, det som beveger ham i det indre. (Buber, 2003, s. 17f.)

Menneskets vei – som Bubers syn på hasidismen formidler til oss – fortsetter med «sjelens forening». Med dette mener han arbeidet med indre konflikter. Han ser denne avklaringen av indre konflikter som en kontinuerlig vei (jf. Buber, 2003, s. 27–31). Ifølge Buber omfatter denne veien til «forening» av sjelen hele mennesket, både kropp og ånd. Igjen er det Baal Shem Tov som finner den mest treffende formuleringen:

Baal Shem tolket skriftverset «Alt som din hånd finner på å gjøre, gjør det i din kraft» slik at den gjerningen du gjør, gjøres med alle lemmer, det vil si at hele personens kroppslige, fysiske vesen også involveres, ingenting av det skal forbli utenfor. (Buber, 2003, s. 25)

I hasidismen, som i gestaltterapien, blir mennesket sett på som en enhet av kropp, psyke og ånd.

3. Bubers dialogfilosofi og forbindelsen til dialogfilosofien i hans samtid

Da Bubers verk *Jeg og du* kom ut i 1923, var det en rekke filosofer i den tyskspråklige verden som arbeidet med lignende ideer og temaer. I etterordet i *Om dialogprinsippets historie* nevner Buber Friedrich Heinrich Jacobi, Ludwig Feuerbach, Hermann Cohen, Franz Rosenzweig og Ferdinand Ebner som forfedre og samtidige til jeg–du-filosofien (Buber, 2006, s. 301–311). Gabriel Marceles *Journal métaphysique* ble skrevet (i 1914, første gang utgitt i 1927) uten at han kjente Buber og vitner om en lignende ånd.

Det var det mellommenneskelige som filosofene oppdaget for psykoterapeutene som kom senere:

Objektet er ikke for subjektet det subjektet er for objektet, mens i møtet mellom jeget og duet der samtalen finner sted, er forholdet selve gjensidigheten: Jeget sier du til et du i den grad dette duet er et jeg som kan gjengjelde sitt du. (Levinas, 1983, s. 321)

Dette møtet finner verken sted i den ene eller i den andre deltakeren, og heller ikke i en enhet som dannes av de to, men mellom dem, i en dimensjon som bare er tilgjengelig for begge disse to. Buber formulerer det på følgende måte:

I de mest kraftfulle øyeblikkene av dialog, der avgrunn virkelig kaller på avgrunn, blir det umiskjennelig klart at her er det verken det individuelle eller det sosiale, men et tredje ben som trekker sirkelen rundt begivenheten. Bortenfor det subjektive, på denne siden av det objektive, på den smale eggen der jeg og du møter hverandre, ligger mellomriket. (Buber, 1948, s. 167f.)

Dette mellomriket kan også beskrives som et intersubjektivt⁵ felt. I dette feltet er eksistensielle møter, det vil si dialog, mulig:

Mellomrommet er ikke en hjelpekonstruksjon, men et virkelig sted og bærer av mellommenneskelige hendelser; det har ikke fått særlig oppmerksomhet fordi det, i motsetning til den individuelle sjel og omgivelsene, ikke viser noen enkel kontinuitet, men konstituerer seg på nytt i hvert enkelt tilfelle i samsvar med de menneskelige møtene. (Buber, 1948, s. 165f.)

⁵ Ordet «intersubjektivitet» er ikke et klassisk begrep i gestaltterapi. Det kommer fra filosofien (E. Husserl, G. Marcel). (Forfatterens anm.)

Buber beskjeftiget seg ikke systematisk med psykoterapi, men han tok gjentatte ganger stilling til det, særlig i brev, avhandlinger og forelesninger. Det tiende bindet av hans samlede verker, inneholder det han skrev om psykologi og psykoterapi. Det dreier seg særlig om hvordan filosofiske begreper kan omsettes i psykoterapeutisk praksis. Den mest kjente teksten er en utskrift av den offentlige samtalen han hadde med Carl Rogers, der de vesentlige grunnposisjonene til Buber kommer til uttrykk (Buber Agassi, 2008, s. 236–258). Ifølge Buber fremmes den terapeutisk-dialogiske samtalen av tre holdninger:

- *Aksept* betyr å akseptere en person akkurat slik det er.
- *Bekreftelse* går et skritt videre. Den realiserer «ethvert menneskes ønske om å bli bekreftet av mennesker som det det er, ja, som det det kan bli, og menneskets medfødte evne til å bekrefte sine medmennesker på samme måte» (Buber, 2008, s. 49).
- *Å omfatte*⁶ er beslektet med empati. Man føler, sanser og tenker det en annen person opplever, samtidig som man er oppmerksom på sin egen opplevelse. Den som praktiserer å omfatte, «må oppleve denne situasjonen ikke bare fra sin egen side, men også fra motpartens side i alle dens øyeblikk» (Buber, 2006, s. 131).

En ofte sitert setning fra Buber i teksten «Aus philosophischen Rechenschaft» definerer den ekte samtalen, som er basert på de grunnholdningene vi nettopp har beskrevet, som det dialogiske møtets erfaringsfelt: «Jeg har ingen lære jeg følger, men jeg fører en samtale» (Buber, 1962, s. 1114).

4. Psykoterapeuter og psykologer oppdager dialogfilosofien

Dialogfilosofien er blitt tatt opp av psykoterapeuter innenfor forskjellige retninger, og de har i den forbindelse lest Buber. Bubers tilnærming har vært gjenstand for livlig debatt i Tyskland, USA og Israel siden 1960- og 1970-årene. Tankene til Buber har blitt og blir fortsatt eksplisitt og implisitt tatt opp av mange akademiske disipliner.

I USA tok filosofen og religionsviteren Maurice Friedman (1921–2012) på seg den viktige oppgaven med å sette seg inn i Martin Bubers tankeverden i tiden etter andre verdenskrig. Han ble den som formidlet Martin Bubers liv til et engelskspråklig publikum. Hans første bok kom ut i 1955: *Martin Buber: The Life of Dialogue*.

⁶ På engelsk blir Bubers «Umfassung» oversatt til «Inclusion». Å oversette det til «inkludasjon», som det blir gjort enkelte steder også på norsk, er å se bort fra den nære sammenhengen mellom tysk og norsk. Begrepet er her oversatt til «omfatte», men også ordet «omfavne» ligger nær, og bør kanskje også tenkes til. (Overs. anm.)

Da Buber kom til University of Michigan for å møte Carl Rogers i 1957, var Maurice Friedmann ordstyrer av samtalen mellom dem. Buber underviste også ved William Alanson White Institute of Psychiatry, Psychoanalysis and Psychology i New York.

I 1985 utga Friedman boken *The Healing Dialogue in Psychotherapy*. Den presenterer dialogiske tilnærminger til terapi, og særlig hvordan Bubers dialogiske filosofi ble mottatt av en rekke psykoterapeutiske pionerer, fra Adler og Binswanger til Kohut og Rollo May. Maurice Friedman var riktignok ikke gestaltterapeut, men han var veileder for Rich Hycners doktorgradsavhandling. Fra midten av 1980-tallet skrev Rich Hycner, Lynne Jacobs og Gary Yontef sine første artikler og bøker om dialogbasert gestaltterapi. Det teoretiske grunnlaget for disse tekstene er dialogfilosofien.

Den dag i dag er dialogfilosofien et viktig utgangspunkt for videreutviklingen av gestaltterapien og andre psykoterapeutiske metoder. I den første fasen refererte gestaltterapien bare indirekte til Buber, selv om den dialogterapeutiske tilnærmingen særlig kunne sees hos Laura Perls og Miriam og Erving Polster. Etter som gestaltterapien utviklet seg, skjedde det en dreining mot dialog på 1980-tallet og i begynnelsen av 1990-tallet. Teoretikere og utøvere henviste i økende grad til – spesielt Bubers variant av – dialogfilosofien.

5. Dialog og kontakt i den klassiske gestaltterapien til Fritz og Laura Perls

Hvordan integrerte Fritz Perls, Laura Perls og Paul Goodman dialogtilnærmingen i gestaltterapien? I det grunnleggende verket, *Gestalt Therapy. Excitement and Growth in the Human Personality* som ble utgitt i 1951, står et utvidet kontaktbegrep i sentrum: «Vi snakker om at organismen tar kontakt med omgivelsene, men det er kontakten i seg selv som utgjør den enkleste og første virkeligheten» (Perls et al., 1988, s. 9). Det finnes en passasje i Bubers *Jeg og du* som ligner på dette grunnutkastet:

Det er ikke slik at barnet først oppfatter et objekt og deretter forholder seg til det; snarere er strebenen etter relasjon det første, den krumme hånden som det andre smyger seg inn i [...]. I begynnelsen er relasjonen: som vesenskategori, som beredskap, gripeform, sjelsmodell; relasjonens a priori; det medfødte du. (Buber, 2006, s. 31)

Denne likheten kan overraske, men den viser at den intersubjektive gnisten også nådde grunnleggerne av gestaltterapien. Dette paradigmet var revolusjonerende for en psykoterapeutisk metode i 1951. Gestaltterapeuten og psykoanalytikeren Lynne Jacobs skriver følgende om dette:

Selve vår eksistens er formet av en kontinuerlig gjensidig påvirkning mellom oss selv og andre, med vår kultur, med vår tid og vårt sted i historien. Det finnes ikke noe før-relasjonelt selv, ikke noe selv som eksisterer forut for, adskilt fra, våre miljømessige omgivelser. Perls et al. (1951) bruker faktisk ikke engang begrepet «intersubjektivitet». Og likevel hevder jeg at deres teori er radikalt intersubjektiv. (Jacobs, 2005, s. 45)

Senere, da Perls hadde flyttet til California, ga han en presis formulering av god kontakt som «I and Thou in the Here and Now». Denne terapeutiske maksimen fremmer bevissthet og møte i nået. Gestaltterapi kalles derfor ofte «det åpenbares terapi». Hvis kontaktprosesser ikke lykkes, hvis de forstyrres, kommer dette umiddelbart til syne i kroppslige, emosjonelle og verbale uttrykk. Hvis en klient for eksempel smiler selv om han eller hun snakker om en skuffelse, blir dette tydelig i kontakten.

I gestaltterapiens utviklingsår la Fritz Perls vekt på individets autonomi og grenser. I den såkalte «gestaltbønnen» kom han med denne formuleringen:

Jeg gjør det jeg gjør, og du gjør det du gjør. Jeg er ikke her i verden for å leve opp til dine forventninger, og du ikke her i verden for å leve opp til mine. Du er du, og jeg er jeg. Hvis vi finner hverandre ved en tilfeldighet – fantastisk. Hvis ikke, er det ingenting å gjøre med det. (F. Perls, 1979, s. 13)

Gestaltbønnen ble sterkt kritisert og tolket som et uttrykk for hedonistisk selvopptatthet. I motsetning til denne kritikken, viser Petzolds positive kommentar i innledningen til *Gestalt, Wachstum, Integration* at for Perls er et ekte møte bare mulig når man ser den andre og lar den andre gjelde for den som den er, og ikke manipulerer den andre gjennom projeksjoner eller maktspill (Petzold 1980, s. 11).

Vektleggingen av dialogprinsippet blir først og fremst tilskrevet Laura Perls, medgrunnleggeren av gestaltterapien. Hun tok til seg Bubers tilnærming allerede som student og tok stilling til Bubers innflytelse på henne på denne måten: «Jeg må si at min terapeutiske stil er mer påvirket av Paul Tillich og Martin Buber. Disse to har påvirket meg mer enn alle analytikere og psykologer» (intervju med Nijole Kudirka i: Perls & Rosenblatt, s. 157). Man kan derfor anta at Laura Perls bidro vesentlig til at den eksistensielle, terapeutiske relasjonen ble vektlagt i utformingen av gestaltterapien:

Mens Fritz satte autonomi høyest, erkjente hun at det alltid finnes en interdependence, en gjensidig avhengighet. I diskusjonen etter vår dialog sa hun seg enig i en bemerkning av Frieda Fromm-Reichmann om schizofreni: «Det er mye viktigere hvordan du er enn hva du gjør». (Friedman, 1987, s. 139)

I de siste årene før sin død innledet også Fritz Perls den dialogiske vendingen i gestaltterapien. På den tiden bodde han i et terapeutisk fellesskap og reviderte gestaltbønnen. Han kom frem til en formulering som Buber nok også kunne gå inn for: «Først må jeg finne meg selv for å kunne møte deg. Jeg og du, det er grunnlaget for vi-et, og bare sammen kan vi gjøre livet i denne verden mer menneskelig» (sitert fra Petzold, 1980, s. 11).

Boken *Kontakt als erste Wirklichkeit. Zum Verhältnis von Gestalttherapie und Psychoanalyse* kom ut bare noen måneder etter at denne artikkelen ble skrevet. Bernd Bocian og Frank M. Staemmler har ikke bare skrevet og redigert en fascinerende bok om dialogbasert gestaltterapi. De har også gjennomgående vist hvordan gestaltterapien oppstod fra psykoanalysen, hva den overtok fra Freud og, fremfor alt, hva den overtok fra de mange dissidentene blant Freuds elever (Bocian & Staemmler, 2013).

6. Den dialogiske vendingen i gestaltterapi

Gestaltterapi ble svært populært i USA mellom 1965 og 1975. Det var oppvåkningen og opprørets tid, også mot den tradisjonelle psykoanalysens behandlingsmetoder. Workshopene og de offentlige demonstrasjonene, særlig de Fritz Perls gjennomførte, var ofte spektakulære, og enkelte teknikker (som for eksempel den tomme og den varme stolen) ble tillagt for mye vekt. Denne tilnærmingen ble imøtegått av Laura Perls og hennes elever, men kom først i skriftlig form etter 1975. De viktigste representantene for denne teoretiske, metodiske og i hovedsak dialogisk orienterte videreutviklingen av gestaltterapien var Laura Perls, Isadore From, Erv og Miriam Polster og Robert Resnick i USA. I Tyskland var det Hans Jörg Süß og Hilarion Petzold.

På midten av 1980-tallet vendte gestaltterapien seg mot det relasjonelle. I likhet med mange andre metoder har gestaltterapien også sett nøyere på «intersubjektivitet». I et historisk perspektiv er det i hovedsak tre utviklingslinjer:

- I USA var det filosofen og religionsforskeren Maurice Friedman, Bubers biograf og fortrolige, som formidlet hans dialogbaserte ideer. Gestaltterapeuten Rich Hycner hadde som nevnt skrevet en avhandling med Friedman som veileder. Han forsøkte å oversette Bubers begreper direkte til gestaltterapipraksis og utga i 1985 en bok om den dialogiske tilnærmingen i gestaltterapi (Hycner, 1989). Gary Yontef (1999 [originalutgave 1993]) og Lynne Jacobs (2003 [originalutgave 1989]) presenterte også sine utkast til en dialogisk gestaltterapi.
- I Tyskland var Heik Portele, Frank-M. Staemmler og Achim Votsmeier de viktigste talsmennene for dialogbasert gestaltterapi på 1990-tallet.
- I Storbritannia var Malcolm Parlett og Peter Philippon ledende forfattere, og

British Gestalt Journal regnes fortsatt i dag som anfører innenfor relasjonell gestaltterapi.

Selvets relasjonelle forfatning anerkjennes også i nyere arbeider, for eksempel av Peter Philipppson (2001) i England og av Albrecht Boeckh (2011) i Tyskland.

Den teoretiske diskursen er blitt videreført særlig av Michael Vincent Miller, Jean-Marie Robine og Margherita Spagnuolo Lobb. Et høydepunkt i denne utviklingen av relasjonelle og intersubjektive tilnærminger i gestaltterapien, var konferansen «Continuity and Change: Gestalt Therapy Now i Philadelphia» (USA) i 2010, der gestaltterapeuter og representanter for den intersubjektive psykoanalytiskolen deltok (Bloom & Brownell, 2011).

I begynnelsen av den relasjonelle vendingen var forfatterne opptatt av å anvende Bubers dialogfilosofi i den terapeutiske prosessen. Det ble snart klart at det buberske «jeg-du» ikke kunne være selve målet med terapien. I en serie artikler spesifiserte Gary Yontef terapeutens dialogiske holdning som nærvær, omfavnelse, bekreftelse og forpliktelse til det dialogiske i tjenesten til det som er mellom (for eksempel i Yontef, 1999). Hans realisering av Bubers ideer fikk direkte innvirkning på praksisen til og utdanningen av gestaltterapeuter. I Tyskland videreførte Achim Votsmeier-Röhr Yontefs ideer. Han utviklet dialogtrekanten, der de terapeutiske holdningene nærvær, bekreftelse og det å omfatte er relatert til hverandre i et figur-grunnforhold (Votsmeier-Röhr, 2007, s. 161f.).

I USA er Lynne Jacobs en ledende dialogisk gestaltterapeut og intersubjektiv psyko-analytiker. Som person står hun så å si for en tilnærming mellom gestaltterapi og relasjonell psykoanalyse. Hun ser gestaltterapi i lys av de kliniske og teoretiske funnene fra selvpsykologi og intersubjektivitetsteori (Jacobs, 2013). Med sin psykoanalytiske bakgrunn understreker Jacobs at terapeutens konfronterende selvavsløring ofte oppleves som en mangel på empatisk innlevelse (Jacobs, 2013, s. 271). Peter Philipppsons dialogbaserte tilnærming sikter mot reelle møter og mot å unngå konfluens:

Jeg må sørge for at min figur ikke er sammenfallende med klientens figur. Betydningen av dette for en gestaltdialogisk tilnærming er at jeg er til stede i terapien som en annen, virkelig person, og ikke som en «støttespiller» eller en «hjelper», og heller ikke i konfluens med klientens forventninger. Noen ganger kan jeg støtte eller hjelpe, andre ganger vil jeg utfordre eller frustrere, men disse vil komme som en følge av vår kontakt, fra det som er ekte, snarere enn for å manipulere klienten til å føle seg bedre, eller for å hjelpe meg til å føle meg mer altruistisk. (Philipppson, 2001, s. 156)

7. Tilnærming mellom gestaltterapi og andre dialogbaserte eller inter-subjektive metoder

Da de utviklet gestaltterapien, tok Fritz og Laura Perls avstand fra psykoanalysen. Omvendt var kritikken fra psykoanalytikerne også heftig. Perls' teori om oral motstand ble kraftig avvist. Perls' svar var boken *The Ego, Hunger and Aggression*, som ble skrevet i Sør-Afrika. I det andre kapittelet, skrevet av Laura Perls, gikk hun hardt ut datidens analysepraksis:

Den klassiske psykoanalytiske situasjonen, der pasienten knapt er klar over at analytiker er til stede, egner seg spesielt godt som en villedende situasjon. Her oppfordres pasienten faktisk til ikke å betrakte den analytiske situasjonen som en «virkelig» situasjon og til ikke å betrakte analytiker som en «virkelig» person. (L. Perls, 1987, s. 162f.)

Etter at de emigrerte til USA, ble Fritz og Laura Perls støttet av de interpersonlige psykoanalytikerne ved Washington School of Psychiatry (blant annet Erich Fromm, Frieda Fromm-Reichmann, Clara Thompson og Harry Stack Sullivan), og de fikk også henvist lærekandidater for læreanalyse fra dette instituttet (jf. Bocian, 2013, s. 44). Selv om de senere grunnleggerne av gestaltterapien ikke ble medlemmer av White Institute [der Buber underviste; o.a.], delte de de felteoretiske og mellom-menneskelige perspektivene som var representert der.

I tillegg la de større vekt på kropp, sanselighet, følelsesuttrykk og «organismemiljø-feltet». Ut fra samspillet mellom disse påvirkningene utviklet de gestaltterapien på begynnelsen av 1950-tallet. «I stedet for å basere seg på driftsteori utviklet han [Fritz Perls; red. anm.] sammen med sin kone, en interaksjonell kontaktteori, der utviklingen av det helhetlige selvet skjer i dialogiske, mellom-menneskelige relasjoner» (Bocian, 2013, s. 85).

Dette står i kontrast til et sentralt postulat i psykoanalytisk behandling, som sier at bare tolkningen av overføringsaspekter har en forandrende og helbredende effekt (jf. Wurmser, 2012, s. 506). Men allerede Ferenczi, Adler, Groddek, Horney og Reich – for å nevne de viktigste i den første generasjonen [etter Freud; o. a.] – så på psykoterapeutisk behandling som et mellommenneskelig møte der de involverte personene også påvirker hverandre. Michael Balint tok opp Ferenczis ideer og utvidet Freuds enpersons-psykologi til en såkalt topersons-psykologi, der den analytiske (behandlings-)situasjonen dannes i samspillet mellom overføring og motoverføring (jf. Kunzke, 2011, s. 582).

Den fremtredende psykoanalytikerén Léon Wurmser sier det i 2012 slik: «Også jeg er blitt mer og mer overbevist om at særlig den virkelige relasjonen har en viktig, helende virkning som en motvekt til det virkelige traumet, og at traumet ikke trenger å være begrenset til barndommen» (Wurmser, 2012, s. 506).

Den relasjonelle vendingen finner sted i gestaltterapien, så vel som i psykoanalysen. Den gir det ekte møtet fra menneske til menneske det rommet det trenger også i den terapeutiske situasjonen.

En rekke analytikere, jeg vil nevne Léon Wurmser som eksempel, ser den freudianske og den intersubjektive posisjonen som komplementære (Wurmser, 2012, s. 509). Arbeidet med den intrapsykiske konflikten (som skal løses gjennom tolkingen av overføringshendelsen) foregår da parallelt med utformingen av den terapeutiske relasjonen som kan utvikle seg i det dialogbaserte møtet gjennom bearbeiding av overførings- og motoverføringsprosesser.

I hovedsak er det tre skoler som representerer den dialogiske tilnærmingen i psykoanalysen: den interpersonlige, den relasjonelle og den intersubjektive.

Den interpersonale tilnærmingen ved Washington School of Psychiatry baserer seg på Bubers dialogfilosofi:

Relasjonsanalytikere på 40- og 50-tallet, særlig Erich Fromm og Frieda Fromm-Reichmann, var [...] direkte og dypt påvirket av Bubers tenkning, og flere skoler i USA og i utlandet, særlig Washington School of Psychiatry, videreførte denne tradisjonen på en levende måte i årene som fulgte [...]. Man trengte ikke bruke ordet intersubjektiv, men i stedet begreper som refererte til interaksjon, relasjon og dialog. (Wurmser, 2012, s. 508).

De fleste av de relasjonelle psykoanalytikerne rundt Stephen A. Mitchell (1946–2000) er utdannet ved det anerkjente Allison White Institute i New York, som ble nevnt ovenfor [som det stedet Buber underviste ved i USA, o. a.]

Den intersubjektive skolen ble grunnlagt av Robert D. Stolorow, George E. Atwood og Donna M. Orange (jf. Kunzke, 2011, s. 594). Felles for alle intersubjektive og relasjonelle forfattere er:

at det ikke er noen sannhet og virkelighet som er uavhengig av deltakerne, men at alle intrapsykiske og mellommenneskelige prosesser som utspiller seg i det analytiske feltet, er intersubjektive konstruksjoner, inkludert det at de kan spores tilbake til bestemte livshistoriske, relasjonelle erfaringer. (Kunzke, 2011, s. 597f.)

For den psykoterapeutiske situasjonen betyr dette at terapeut og klient skaper et intersubjektivt felt der det verken finnes en observatør eller en observert, men en felles situasjon der den gjensidige, terapeutiske prosessen finner sted.

Tilnærmingen til den relasjonelle psykoanalytikeren Mitchell er svært lik gestaltterapiens. Et utviklingsfremmende og dialogisk miljø står i forgrunnen. Terapeuten bringer inn sin personlighet, sine indre opplevelser, sine følelser, sine verdier og sin kulturelle bakgrunn dersom dette tjener den terapeutiske prosessen. Verken Mitchell eller gestaltterapien har en skjematisk tilnærming. Det er imidlertid tydelig i begge metodene at relasjonen forblir asymmetrisk, og at terapeutens selvvavsløring er selektiv og skal tjene behandlingsprosessen (jf. Mitchell, 2005).

Den intersubjektive skolen er mer tilbakeholden når det gjelder å introdusere motoverføringsreaksjoner. Hos dem står den «empatiske modus» i forgrunnen. Dette kritiseres av relasjonelle forfattere, som mener at negative motoverføringsaspekter også kan tjene utviklingsprosessen (jf. Kunzke, 2011, s. 603). Disse to posisjonene diskuteres også i den relasjonelle gestaltterapien.

8. Hva kan dialogbasert psykoterapi oppnå? Hva er fordelene med denne tilnærmingen?

I min søken etter dialogprinsippets røtter fant jeg det jeg lette etter ved Det hebraiske universitetet i Jerusalem. En bibliotekar overrasket meg med bindet *Ten Psychoanalytic Aphorisms on the Kabbalah* av religionsviteren, judaisten og kabbalaeksperten Daniel Abrams (Abrams, 2011). Etter en lang reise på sporet av dialog og intersubjektivitet vendte jeg tilbake til det jødiske utgangspunktet og betydningen av det direkte møtet fra menneske til Gud og fra menneske til menneske.

Tittelen på den tiende aforismen er «Face to Face», fra ansikt til ansikt:

Den doble betydningen av møtet fra ansikt til ansikt, som foreningen av to kropper og gjenkjennelsen av ansiktet, formidler en dyp hemmelighet i kabbalaen. Å gjenkjenne den andres ansikt innebærer å tilpasse og speile sitt selv til den andre. (Abrams, 2011, s. 43)

I møte med det sanne ved det å se og bli sett oppstår det et møte som overskrider begrepsmessig tenkning. Den intersubjektive psykoanalytikeren Donna Orange beskriver hvordan et slikt møte berører og forandrer. På gestaltterapikongressen («Continuity and Change: Gestalt Therapy Now») i Philadelphia (USA) snakket hun om filosofen E. Levinas' betydning for intersubjektiv psykoterapi. Levinas skriver om møtet fra ansikt til ansikt. Det overskrider våre begreper, ideer og forventninger:

I sitt store verk *Totality and Infinity* satte han det han kalte å «totalisere», eller å behandle andre som noe som skal studeres eller forstås, opp mot det å respondere på den andres ansikt. Dette irreducerbare «ansiktet» overskrider alltid våre begreper, representasjoner og ideer [...]. Den andre [...] stiller meg overfor et uendelig krav om beskyttelse og omsorg. (Orange, 2011, s. 132f.)

Abrams' tekst spenner nå en bue fra kabbalaen til Bubers dialogprinsipp og Levinas. Det å se og bli sett tas opp i psykoterapien. I følgende eksempel av psykoanalytikeren Daniel Stern beskrives et nærmest hverdagslig jeg–du–øyeblikk eller et nærværende øyeblikk:

En av mine kolleger, en psykoanalytiker, behandlet en klient i liggende stilling tre ganger i uken. De snakket om mange ting, og klienten merket av og til at hun ikke helt visste hva terapeuten gjorde der bak henne. En vakker formiddag kommer klienten og sier derfor: «Vet du, jeg er faktisk lei av å ikke få til å se deg i ansiktet. Jeg vil se ansiktet ditt. Jeg skjønner ikke hva du gjør der bak meg. Du kunne like gjerne strikkes, sovet ... eller hva vet jeg?» Klienten hadde ikke vært klar over at hun skulle si noe sånt. Det hadde plutselig slått henne, og hun bare sa det, satte seg opp og snudde seg rundt for å se på terapeuten. Det hadde aldri skjedd før i løpet av to år. [...] Det terapeuten gjorde da, improviserte hun på kreativt vis. [...] Terapeuten så etter et minutts stillhet på klienten, fikk gradvis et mykt uttrykk i ansiktet, et lite smil flakket over ansiktet hennes mens klienten så på henne. Så sa terapeuten «hei». Deretter fulgte ytterligere stillhet. Så la klienten seg igjen. Fra det øyeblikket er det terapeutiske arbeidet helt annerledes. Det blir bedre og griper dypere. (Stern, 2006, s. 29)

Møtet fra ansikt til ansikt er det som best kan sammenlignes med Bubers jeg–du–forhold. Men kan det virkelige møtet, erkjennelsen av å være menneske (i Bubers forstand), bare skje i disse spesielle øyeblikkene? I gestaltterapien etter den relasjonelle vendingen antas det «at et jeg–du–øyeblikk oppstår i samspill med jeg–det–relasjonsøyeblikk. De er hverandres figur og grunn.» (Hycner, 2003, s. 84)

Denne pendlingen mellom jeg–du- og jeg–det-aspekter påvirker også vår oppfattelse. Martin Buber skiller mellom tre måter vi kan oppfatte en person «som lever foran øynene våre» på: Å observere, å betrakte og å bli var. For ham tilhører det å observere og betrakte monologiske former for oppfattelse. Den andre forblir et objekt, som er separat og distansert fra det personlige livet. Den dialogiske formen for oppfattelse beskriver han som det å bli var. Å bli var tilsvarende ifølge D. Stern møtet i det intersubjektive feltet og det nåværende øyeblikket. «Først når den enkelte erkjenner den andre, i all sin annerledeshet, som seg, som menneske, og

derfra bryter gjennom til den andre, vil han, i et bestemt og forvandlende møte, ha brutt gjennom sin ensomhet.» (Buber, 1948, s. 162f.)

Denne dialogiske erfaringen har sine røtter i vår jødisk-kristne tradisjon, i Bibelen, Talmud og kabbalaen. Det relasjonelle paradigmet ble videreutviklet i hasidismen og i dialogfilosofien. Gestaltterapi og relasjonell psykoterapi bygger på dette i sin teori og metodologi. Mange psykoterapeutiske skoler snakker om at psykoterapi foregår i et intersubjektivt felt. I dette perspektivet er den terapeutiske samtalen et reelt møte, og som sådan er den helbredende og kan føre til det Buber mente da han skrev denne enkle setningen: «Alt virkelig liv er møte» (Buber, 2006, s. 15).

Oversatt av Per Terje Naalsund

Litteraturliste

- Abrams, D. (2011). *Ten Psychoanalytic Aphorism on the Kabbalah*. Cherub Press.
- Altmeyer, M. (2013). Die Wiederentdeckung der Beziehung. Ein Paradigmenwechsel im psychoanalytischen Gegenwartsdiskurs. I Bocian, B. & Staemmler, F.-M. (Red.), *Kontakt als erste Wirklichkeit – zum Verhältnis von Gestalttherapie und Psychoanalyse* (s. 13–20). Edition Humanistische Psychologie.
- Avidor Hacothen, S. (1984). *Ratlos war der Rabbi nie. Chassidischer Humor* (3. utg.). Gütersloher Verlag-Haus Mohn.
- Bloom, D. & Brownell, P. (Red.). (2011). *Continuity and Change. Gestalt Therapy Now: The 10th Biennial Conference of the Association for the Advancement of Gestalt Therapy*. Cambridge Scholars Pub.
- Bocian, B. (2013). Von der Revision der Freud'schen Theorie und Methode zum Entwurf der Gestalttherapie. Grundlegendes zu einem Figur-Hintergrund-Verhältnis. I Bocian, B. & Staemmler F.-M. (Red.), *Kontakt als erste Wirklichkeit – zum Verhältnis von Gestalttherapie und Psychoanalyse* (s. 35–125). Edition Humanistische Psychologie.
- Bocian, B. & Staemmler, F.-M. (Red.). (2013). *Kontakt als erste Wirklichkeit – zum Verhältnis von Gestalttherapie und Psychoanalyse*. Edition Humanistische Psychologie.
- Boeckh, A. (2011). Die dialogische Struktur des Selbst. Psychologische und philosophische Gedanken in psychotherapeutischer Absicht. *Gestalttherapie. Forum for Gestaltperspektiven*, 25(1), 74–92.
- Buber, M. (1948). *Das Problem des Menschen*. Lambert Schneider.
- Buber, M. (1949). *Die Erzählungen der Chassidim*. Manesse.
- Buber, M. (1962). Aus einer philosophischen Rechenschaft. I Buber, M. (Red.), *Werke. Erster Band. Schriften zur Philosophie* (s. 1111–1122). Kösel Verlag
- Buber, M. (2003). *Der Weg der Menschen nach der chassidischen Lehre* (Særutgave). Gütersloher Verlagshaus.

- Buber, M. (2006). *Das dialogische Prinzip*. Gütersloher Verlagshaus.
- Buber, M. (2008). Urdistanz und Beziehung. I Buber Agassi, J. (Red.), *Martin Buber Werkausgabe 10. Schriften zur Psychologie und Psychotherapie* (s. 42–53). Gütersloher Verlagshaus.
- Buber Agassi, J. (Red.). (2008). *Martin Buber Werkausgabe 10. Schriften zur Psychologie und Psychotherapie* (s. 42–53). Gütersloher Verlagshaus.
- Doubrawa, E. & Staemmler, F.-M. (Red.). (2003). *Heilende Beziehung. Dialogische Gestalttherapie*. Hammer.
- Friedman, M. (1955). *Martin Buber. The Life of Dialogue*. Routledge.
- Friedman, M. (1987). *Der heilende Dialog in der Psychotherapie*. Edition Humanistische Psychologie.
- Hycner, R. (1989). *Zwischen Menschen. Ansätze zu einer dialogischen Psychotherapie*. Edition Humanistische Psychologie.
- Hycner, R. (2003). Die Ich-Du-Beziehung. Martin Buber und die Gestalttherapie. I Doubrawa, E. & Staemmler, F.-M. (Red.), *Heilende Beziehung. Dialogische Gestalttherapie* (s. 83–94). Hammer.
- Jacobs, L. (2003). Ich und Du, hier und Jetzt. Zur Theorie und Praxis des Dialogs in der Gestalttherapie. I Doubrawa, E. & Staemmler, F.-M. (Red.), *Heilende Beziehung. Dialogische Gestalttherapie* (s. 95–124). Hammer.
- Jacobs, L. (2005). The Inevitable Intersubjectivity of Selfhood. *International Gestalt Journal*, 28(1), 43–70.
- Jacobs, L. (2013). Erkenntnisse der psychoanalytischen Selbstpsychologie und Intersubjektivitätstheorie für Gestalttherapeuten. I Bocian, B. & Staemmler, F.-M. (Red.), *Kontakt als erste Wirklichkeit – zum Verhältnis von Gestalttherapie und Psychoanalyse* (s. 251–278). Edition Humanistische Psychologie.
- Kunzke, D. (2011). Grundmerkmale interpersonaler, intersubjektiver und relationaler Ansätze in der Psychoanalyse. *Psyche Z Psychoanal*, 65(7), 577–616.
- Levi, N. (2006). Über den jüdischen Hintergrund der Gestalttherapie. *Gestalttherapie. Forum for Gestaltperspektiven*, 20(1), 18–33.
- Levinas, E. (1983). Martin Buber, Gabriel Marcel og die Philosophie. I Bloch, J. & Gordon, H. (Red.), *Martin Buber. Bilanz seines Denkens* (s. 319–337). Herder.
- Marcel, G. (1955). *Metaphysisches Tagebuch*. Herold.
- Mayer, R. (Red.). (1965). *Der babylonische Talmud*. Goldmann.
- Mitchell, S.A. (2005). *Psychoanalyse als Dialog. Einfluss und Autonomie in der analytischen Beziehung*. Psychosozial-Verlag.
- Orange, D. (2011). Through Intersubjectivity to Ethics. Reflections on a Levinasian Therapeutics. I Bloom, D. & Brownell, P. (Red.), *Continuity and Change. Gestalt Therapy Now: The 10th Biennial Conference of the Association for the Advancement of Gestalt Therapy* (s. 130–135). Cambridge Scholars Pub.
- Oz, A. & Oz-Salzberger, F. (2013). *Juden und Worte*. Jüdischer Verlag.

- Perls, F.S. (1979). *Gestalt-Therapie in Aktion*. Klett-Cotta.
- Perls, F.S. (1987). *Das Ich, der Hunger und die Aggression. Die Anfänge der Gestalttherapie*. Klett-Cotta.
- Perls, F.S.; Hefferline, R.F. & Goodman, P. (1988). *Gestalttherapie. Lebensfreude und Persönlichkeitsentfaltung*. Klett-Cotta.
- Perls, L. & Rosenblatt, D. (2005). Laura Perls im Gespräch mit Daniel Rosenblatt. I Doubrawa, A. & Doubrawa, E. (Red.), *Meine Wildnis ist die Seele des Anderen. Der Weg zur Gestalttherapie*. Hammer.
- Petzold, H.G. (1980). Einleitung. Fritz Perls und die Gestalt-Therapie. I Perls, F.S., *Gestalt, Wachstum, Integration. Aufsätze, Vorträge, Therapiesitzungen*. Junfermann.
- Philippson, P. (2001). *Self in Relation*. Gestalt Journal Press.
- Portele, H. (2003). Martin Buber für Gestalttherapeuten. Fritz und Laura Perls und Buber. Alles wirkliche Leben ist Begegnung. I Doubrawa, E. & Staemmler, F.-M. (red.), *Heilende Beziehung. Dialogische Gestalttherapie* (s. 11–26). Hammer.
- Stern, D.N. (2006). Auf der anderen Seite des Mondes: Die Bedeutung impliziten Wissens für die Gestalttherapie. I Spagnuolo Lobb, M. & Amendt-Lyon, N. (Red.), *The Art of Gestalt Therapy. A Creative Interrelationship* (s. 27–44). Springer.
- Votsmeier-Röhr, A. (2007). Dialogische Gestalttherapie als eine Variante prozess-erfahrungsorientierter Psychotherapie. I Gegenfurtner, N. (Red.), *Emotionen in Fokus. Gestalttherapeuten im Dialog mit Leslie Greenberg*. IGW-Publikationen in der Edition Humanistische Psychologie.
- Wurmser, L. (2011). Übertragungsdeutungen gegenüber Deutungen außerhalb der Übertragung. I Diederichs, P. (Red.), *Äußere und innere Realität. Theorie und Behandlungstechnik der Psychoanalyse im Wandel* (s. 182–191). Klett-Cotta.
- Wurmser, L. & Jarass, H. (2012). Buber und die Psychoanalyse – die heutige Psychoanalyse und Buber. I Wurmser, L., *Mein Licht ist in deiner Hand. Betrachtungen eines Analytikers über Religion, Philosophie und Literatur* (s. 480–537). Klotz.
- Yontef, G.M. (1999). *Awareness, Dialog, Prozess. Wege zu einer relationalen Gestalttherapie* (Endret og utvidet utgave). Edition Humanistische Psychologie.